

Globalisering en Ontwikkeling

De rol en betekenis van religie

Symposium met leden van de SER
26 september 2008

Voorwoord

Op verzoek van de directeuren van Cordaid, ICCO en Oikos organiseert het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling (KCRO) op 26 september 2008 een symposium over het onlangs verschenen SER advies 'Duurzame globalisering: een wereld te winnen'. De bedoeling van dit symposium is om in samenspraak met leden van de SER commissie die het advies heeft opgesteld een reactie te formuleren. Deze reactie zal uiteraard in het teken staan van het (brede) thema religie en ontwikkeling. Daarbij zal het KCRO niet alleen ingaan op het voorliggende advies maar ook preluderen op een te verwachten volgend advies over de wijze waarop ontwikkelingslanden kunnen inspelen op het proces van economische globalisering.

De reactie zal t.z.t. gebaseerd worden op de tekst van dit document en de te verwachten discussies tijdens het symposium.

1. Inleiding

Het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling (KCRO) heeft met waardering kennis genomen van het advies m.b.t. globalisering van de SER. De drie centrale vragen¹ zijn relevant, niet alleen voor het publieke debat over globalisering maar ook voor het beleid van ontwikkelingsorganisaties. De waardering geldt o.a. voor de goed gedocumenteerde analyse van het proces van economische globalisering. Een belangrijke conclusie is dat Nederland en de Europese Unie de beleidsruimte hebben om het proces van globalisering met flankerend beleid tegemoet te treden door het versterken van de positie van Nederland en de Europese Unie, door mensen die tussen de raderen dreigen te komen te ondersteunen en/of te compenseren en door in te zetten op duurzame en eerlijke globalisering.

Het advies gaat uitvoerig in op de vraag hoe vanuit Nederland duurzame globalisering bevorderd kan worden. Het valt wel op dat de vier gepresenteerde wegen uitsluitend betrekking hebben op de importen van Nederland uit derde landen, niet op de exporten van Nederland naar derde landen en op de investeringen vanuit Nederland in derde landen:

- Overeenkomsten met de regeringen van de betreffende exporterende landen
- Eisen aan de te importeren goederen
- Ketenverantwoordelijkheid van Nederlandse ondernemingen
- Keuzes van consumenten voor allerlei keurmerken die zich onderscheiden m.b.t. duurzaamheid.

---

¹ De drie centrale vragen:

- Met welke beleidsmix kunnen Nederland en de Europese Unie reageren op het voortgaande proces van globalisering en specialisering?
- Hoe kan duurzame globalisering bevorderd worden?
- Hoe te zorgen dat door verbreding en door een flankerend beleid meer landen en meer mensen profijt hebben van het globaliseringsproces?

Tenslotte besteedt dit advies ook aandacht aan de vraag hoe meer landen en meer mensen zouden kunnen profiteren van het globaliseringsproces. Hierbij beperkt het advies zich vooralsnog tot maatregelen die de integratie van ontwikkelingslanden in de wereldeconomie kunnen bevorderen, met name het verder openen van de markten van ontwikkelde landen voor producten uit ontwikkelingslanden en het (geleidelijk) openstellen van markten van ontwikkelingslanden voor investeringen uit ontwikkelde landen. De internationale institutionele context, de architectuur van de internationale samenwerking, krijgt helaas weinig aandacht. Twee voor het Kenniscentrum en zijn participanten belangwekkende kwesties zijn doorgeschoven naar een volgend advies:

- De ontwikkeling van de particuliere sector en goed bestuur in ontwikkelingslanden om de kansen die de wereldeconomie biedt te kunnen benutten
- Het scheppen van voorwaarden om te bewerkstelligen dat de economische groei mede ten goede komt aan de armsten.

In deze reactie wil het KCRO ingaan op twee kwesties:

- Ten eerste de wijze waarop het SER advies omgaat met het brede welvaartsbegrip, het daarmee verbonden concept van duurzame ontwikkeling en de achterliggende waarden.
- Ten tweede een aantal suggesties m.b.t. de twee vragen die pas in een volgend advies een antwoord zullen krijgen. Deze willen we verbinden aan de vraagstelling van de vier workshops van het symposium van 26 september 2008.

2. Waarden en ontwikkeling

Het KCRO is een samenwerkingsverband van Cordaid, ICCO, de Islamitische Universiteit Rotterdam, Seva Network Foundation en stichting Oikos. Het centrum vraagt aandacht voor de rol van religie bij duurzame ontwikkeling, internationale samenwerking en samenlevingsopbouw. Daarbij kiest het bij voorkeur voor een praktijkgerichte, interreligieuze, interculturele en interdisciplinaire benadering. De conferentie *Transforming Development, exploring approaches to development from religious perspectives* (oktober 2007) illustreert deze benaderingswijze van het KCRO.

Begrippen als globalisering en ontwikkeling duiden op processen, niet op inhoud. De vraag waar globalisering en ontwikkeling toe zullen dan wel behoren te leiden krijgt in het begrip zelf geen antwoord. Het SER advies reikt met het begrip 'brede welvaart' wel een antwoord aan. We komen daar later op terug. Tijdens de conferentie *Transforming development* is ook een begin van een antwoord gegeven, namelijk met een verwijzing naar het 'goede leven'. Hiermee is nog niet zo veel gezegd; gegeven de pluraliteit van de mondiale samenleving zijn verscheidene opvattingen over het goede leven denkbaar. Wat echter wel klip en klaar naar voren kwam, was dat het goede leven niet alleen gevuld wordt met materiële welvaart, behoeftes en aspiraties. Relaties met andere mensen, met de natuur en de kosmos en met geesten en goden maken binnen deze zienswijze evenzeer deel uit van het goede leven. Ook spiritualiteit, zingeving, rituelen, symbolen en kunst waren volgens de deelnemers aan de conferentie *Transforming development* onlosmakelijk verbonden met het goede leven. Materiële en immateriële aspecten van het goede leven zijn misschien te onderscheiden, maar niet te scheiden. Religie was voor de meeste deelnemers een integrerend onderdeel van het gewone leven.

Arjo Klamer komt tot een vergelijkbaar antwoord op de vraag naar het waartoe van globalisering en ontwikkeling. In een Verkenning voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid gaat hij in op de vraag hoe een economische orde bijdraagt aan het goede leven en goede samenleven.

Hij maakt daarbij onderscheid tussen economische waarden, sociale waarden en culturele waardensystemen (kapitaalvormen)²:

- ‘*Economische waarden* zijn de waarden die direct met het economische proces te maken hebben. Het zijn de waarden van inkomen, rijkdom, winst, economische groei, productiviteit. De bron van deze waarden is het economisch kapitaal.’
- ‘*Sociale waarden* zijn de waarden die het sociale kapitaal van een individu, organisatie, gemeenschap of samenleving³ vormen, oftewel het vermogen met mensen samen te werken. Denk aan vriendschap, verantwoordelijkheidsgevoel, solidariteit, zorgzaamheid, gezelligheid en liefde’.
- ‘*Culturele waarden* zijn de waarden die het culturele kapitaal van een individu, organisatie, gemeenschap of samenleving vormen. Het gaat nu om het vermogen te inspireren dan wel geïnspireerd te worden’.

Tevens maakt Klamer – in navolging van anderen – een onderscheid tussen drie domeinen of sferen:

- De markt met haar nadruk op private belangen, efficiëntie, concurrentie en ruil.
- De overheid met haar nadruk op collectieve belangen, het corrigeren van marktfalen en herverdeling.
- De ‘oikos’ met nadruk op gemeenschappen, zorgen en gift. De term is min of meer verwant met maatschappelijk middenveld en civil society⁴.

Klamer koppelt elk van deze domeinen aan een aantal positieve en negatieve waarden. Daarbij verliest hij zich niet in een romantische verheerlijking van de waarden van de ‘oikos’, noch in overdreven verwachtingen van de waarden van overheid respectievelijk markt. Hij houdt ook nadrukkelijk afstand van de opvatting dat de economische, sociale en culturele waarden exclusief verbonden zijn met actoren in de domeinen van respectievelijk markt, overheid en ‘oikos’. Wel neemt hij het klassieke standpunt in dat de economische waarden uiteindelijk instrumenteel dienen te zijn aan sociale en culturele waarden.

Zijn analyse vestigt de aandacht op zeker twee verschijnselen:

- De dominantie van de waarden die verbonden zijn met markt en economie in de domeinen van overheid en ‘oikos’. Burgers die in toenemende mate aangesproken worden als klant. De gift (om niet) die evolueert tot ruil (tegenprestatie). Het evenwicht binnen de domeinen tussen de waardensystemen is verstoord.
- De blinde vlek van beleidsmakers voor de betekenis van het domein van de oikos, zonder hiermee overigens te betogen dat de gemeenschapswaarden van de oikos de beide andere domeinen dienen te bepalen.

Het brede welvaartsbegrip uit het SER advies sluit in belangrijke mate aan bij bovenstaande inzichten: ‘Maatschappelijke welvaart impliceert niet alleen de materiële vooruitgang (welstand en productiviteitsgroei), maar ook aspecten van sociale vooruitgang (welzijn en sociale cohesie) en een goede kwaliteit van de leefomgeving (ruimtelijke ordening en milieukwaliteit)’. Bovendien verbindt men dit brede welvaartsbegrip ook met duurzame ontwikkeling in de zin van een evenwicht tussen de waarden *profit, people and planet* (triple P)⁵. De vraag is dan in hoeverre de SER dit brede welvaartsbegrip uitwerkt in zijn advies.

² Arjo Klamer, ‘Waarden doen ertoe in de economie’ in WRR verkenning 2: *Bijdragen aan waarden en normen* (2004). Klamer lijkt een blinde vlek te hebben voor ecologische waarden en ecologisch kapitaal.

³ Een gemeenschap en een samenleving kunnen zowel een exclusief (naar binnen gericht) als een inclusief (open voor of solidair met mensen die geen deel uitmaken van de betreffende gemeenschap of samenleving) karakter hebben.

⁴ De ‘oikos’ impliceert in onze ogen niet per definitie kleinschaligheid.

⁵ Het SER advies wijst zelfs nog op de waarde van een 4de P van Pneuma, Psyche of Persona, die overigens niet overgenomen wordt.

3. Brede welvaartsbegrip in SER advies

- Het eerste dat opvalt is dat het SER advies zich in sterke mate beperkt tot economische globalisering en tot een reflectie op het handelen van ondernemingen, overheden en consumenten. De domeinen van markt en overheid staan centraal, het domein van de oikos krijgt bijna geen aandacht. De non-gouvernementele organisaties (NGO's) die zich richten op de beïnvloeding van het beleid van overheden en ondernemingen komen nog wel in beeld. *Community based organisations* – waaronder ook allerlei religieuze, *faith based* of *faith inspired* organisaties zijn echter afwezig.
- Het tweede betreft de (impliciete) keuze om met name de economische waarden te laten domineren. 'Profit' lijkt zwaarder te wegen dan 'people' en zeker dan 'planet'. De materiële aspecten van welvaart en van het goede leven krijgen beduidend meer aandacht dan de immateriële aspecten. De aandacht voor 'people' beperkt zich tot de overigens zeer belangrijke *Decent Work Agenda* en het investeren in mensen met het oog op hun positie op de arbeidsmarkt. 'Planet' komt met name aan bod op het niveau van EU beleid m.b.t. klimaat en energie. Het versterkte broeikaseffect wordt hoogstens in vrij algemene termen in verband gebracht met de mede door de economische globalisering versterkte materiële groei.

De volgende vraag is wat de consequenties zouden zijn als het SER advies op een andere wijze zou zijn omgegaan met het brede welvaartsbegrip. Vermoedelijk zullen de inherente spanningen of tegenstellingen scherper naar voren zijn gekomen, inclusief de dilemma's en de lastige politieke keuzes die daarmee samenhangen.

Drie voorbeelden:

- De 'oikos' is de plaats waar in gemeenschappen en netwerken veel essentiële sociale en culturele waarden geoefend worden. Tegelijkertijd doet de samenleving in toenemende mate een beroep op de 'oikos' waar het gaat om wederzijdse ondersteuning en allerlei vormen van vrijwilligerswerk. Deze 'oikos' staat onder druk van allerlei wezensvreemde economische waarden. Bovendien voelen mensen zich genoodzaakt om zich steeds meer te plooiën naar de veranderingen in het domein van markt en overheid, waardoor mensen ook steeds minder tijd kunnen investeren in die 'oikos'. De flexibiliteit (baan, opleiding, woonplaats) die vanuit economische perspectief wenselijk is, kan vanuit het perspectief van de 'oikos' averechts uitpakken. Daar is geen pasklare oplossing voor, het gaat nog minder om de 'oikos' te romantiseren, maar de spanning dient wel onder ogen gezien te worden.
- Het risico van een *tragedy* van de *global commons* had veel nadrukkelijker geformuleerd dienen te worden als een substantiële uitdaging met betrekking tot het proces van economische globalisering. Het advies legt de uitdaging te snel neer als een onderwerp voor (extern te formuleren) Europees en internationaal beleid. Indien dat beleid tot een bindend kader leidt, zal dat een hard gegeven zijn. Mocht dat niet gebeuren, dan prevaleren uiteindelijk de economische waarden. Het meer gewicht geven aan de 'planet' en het kiezen voor een lange termijn perspectief, zouden ook hier een dilemma opleveren.
- Het SER advies noemt de *Millennium Development Goals* wel. In de analyse richt de aandacht zich op welvaartsverschillen tussen landen en binnen landen. Het advies lijkt sterk geschreven te zijn vanuit de vooronderstelling dat integratie van ontwikkelingslanden in de wereldeconomie bijdraagt aan economische ontwikkeling en dat dit beleid de beste garantie biedt dat de MDG's bereikt worden. De vraag is onder welke voorwaarden m.b.t. de internationale economische orde deze integratie werkelijk bijdraagt aan economische ontwikkeling krijgt weinig aandacht.

4. Ontwikkeling

Het SER advies gaat tevens in op de bevordering van duurzame globalisering en de verbreding van het profijt van economische globalisering. De algemene veronderstelling is dat liberalisering van de handel – integratie in de wereldeconomie – ten goede komt aan de maatschappelijke welvaart mits er sprake is van een flankerend beleid gericht op duurzame ontwikkeling in drie dimensies (economisch, sociaal en ecologisch).

Op basis van deze veronderstelling gaat de aandacht in **hoofdstuk 5** uit naar de mogelijkheden om de handelsrelaties tussen Nederland (Europese Unie) en ontwikkelingslanden te beïnvloeden vanuit dit brede welvaartsbegrip:

- De Nederlandse overheid kan in EU verband overeenkomsten sluiten met overheden in ontwikkelingslanden en eisen stellen aan de importen uit ontwikkelingslanden. Het advies bespreekt hier uitvoerig de haken en ogen.
- Nederlandse ondernemingen kunnen vanuit de waarde van ketenverantwoordelijkheid allerlei maatregelen treffen op het terrein van maatschappelijk verantwoord ondernemen, inkoopbeleid, gedragscodes etc.
- Nederlandse consumenten kunnen gebruik maken van de mogelijkheden om te kiezen voor keurmerken en de informatie op etiketten van producten. De SER wijst hier niet ten onrechte op vele keurmerken, het gebrek aan transparantie en de spanning tussen consument en burger.

In **hoofdstuk 6** gaat het om de vraag hoe meer landen en mensen kunnen profiteren van economische globalisering. Schematisch gezien maakt het advies onderscheid tussen aspecten:

- De internationale aspecten, d.w.z. wat er dient te gebeuren aan de grenzen van landen in de zin van de openstelling van markten voor handel en investeringen. De leidraad is dat belemmeringen voor ontwikkelingslanden om te integreren in de wereldeconomie dienen te worden verwijderd. Deze aspecten krijgen een nadere uitwerking in het voorliggende advies. Bij benadering gaat het hier over de klassieke WTO thema's, met speciale aandacht voor het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de Europese Unie en de *Economic Partnership Agreements* tussen de Europese Unie en de ACP landen.
- De nationale aspecten, waarbij het gaat om de ontwikkeling van de particuliere sector, goed bestuur en flankerend beleid om te zorgen dat de economische groei ook de armsten ten goede zal komen. Dit deel zal nadere uitwerking verkrijgen in het tweede advies.

5. Insteek Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling (KCRO)

De onderwerpen die in hoofdstuk 4 en hoofdstuk 5 aan de orde komen, zijn her en der volop in debat. Ook de lobbyisten van de verschillende ontwikkelingsorganisaties houden zich tot in detail bezig met Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen en handelsbeleid. Tijdens de conferentie dienen we uiteraard wel gebruik te maken van de beschikbare kennis, maar het lijkt me niet raadzaam om al die discussies nog eens over te willen doen. We zullen – als KCRO – dienen te zoeken naar een diepere laag in deze discussies en naar een aantal suggesties voor de inhoud van het nieuwe advies over de nationale aspecten.

Het KCRO zal gegeven zijn eigen samenstelling ook actief streven naar een inbreng vanuit verschillende religieuze en levensbeschouwelijke tradities.

De diepere laag bestaat uit enkele elementen:

- Het bijna onbetwifelbare geloof dat integratie van ontwikkelingslanden in de wereldeconomie bijdraagt aan de beoogde maatschappelijke welvaart (brede welvaartsbegrip). Dit geloof lijkt echter gepaard te gaan aan de veronderstelling dat de werkelijke bijdrage aan maatschappelijke

welvaart afhankelijk zal zijn van allerlei randvoorwaarden (goed bestuur, particuliere sector, flankerend beleid) waarvan allermint zeker is dat daar in werkelijkheid aan voldaan wordt. In de uitwerking lijkt het brede welvaartsbegrip overigens wel versmald te worden tot economische groei en de verdeling van deze groei. Daarbij rijst onwillekeurig de vraag of dit ontwikkelingsmodel aansluit bij de behoeftes en verlangens van mensen en gemeenschappen in ontwikkelingslanden, bij hun voorstellingen van het goede leven.

- De gekozen benadering kent bijna impliciet een plaats toe aan ontwikkelingssamenwerking, namelijk als een instrument om te helpen voorzien in de randvoorwaarden bij economische globalisering. Ontwikkelingssamenwerking wordt als het ware meegenomen in een bepaald model van economische ontwikkeling. René Grotenhuis⁶ spreekt in dit verband van het werken binnen een economisch paradigma. Hij verzet zich tegen dit economische paradigma en ook tegen het geopolitieke paradigma; ontwikkelingssamenwerking past z.i. bij een agogisch of veranderkundig paradigma. Binnen dit paradigma begeleidt ontwikkelingssamenwerking het proces van verandering van samenlevingen en stelt het bestaande plaatselijke, nationale en internationale machtsverhoudingen aan de kaak.
- De literatuur over economische globalisering richt zich vooral op de formele sector, d.w.z. de geregistreerde ondernemingen, handelsstromen, investeringen en productie. Afgezien van het gegeven dat deze registraties in ontwikkelingslanden niet altijd optimaal zijn, lijkt de literatuur een blinde vlek te hebben voor de informele sector, het type ondernemerschap dat zich daar beweegt en de overlevingsstrategieën die zich daar af spelen. Het zou interessant zijn om nog eens beter te kijken naar de interactie tussen de formele en informele economie.

6. Sociale ethiek in de christelijke traditie

Het is ondoenlijk om de sociale ethiek van de christelijke traditie in de volle breedte uiteen te zetten. De christelijke traditie te divers van één sociale ethiek te kunnen spreken. Bovendien is er de bijna onvermijdelijke kloof tussen de beleden waarden en de weerbarstige praktijk. Woorden en waarden vallen met andere woorden niet altijd samen met de praktijken van individuele christenen, christelijke gemeenschappen of christelijke leiders.

We beperken ons tot enkele waarden die met alle variaties van dien, de rode draad vormen:

- De waardigheid van ieder mens als persoon, die zich in meer praktisch opzicht laten vertalen in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens⁷. Echte ontwikkeling heeft dus betrekking op heel de mens, niet alleen op zijn of haar rol van consument en burger.
- De *common good* als de waarde van gemeenschappelijk leven.⁸
- De *global commons*, waarbij richtinggevend is dat de mensheid zoveel mag gebruiken als nodig is voor een waardig bestaan (zoals land, lucht en water).

Bij deze waarden noemen we ook enkele centrale principes:

- Voorkeur voor mensen die kwetsbaar en/of uitgesloten zijn
- Subsidiariteitsbeginsel⁹, dus de besluitvorming zo dicht mogelijk bij de mensen die geraakt worden door de uitkomsten, bij voorkeur door de *stakeholders*. Daar waar dit ontoereikend zou zijn, verschuift de besluitvorming naar een ander niveau. Dit speelt met name bij het beheer van *public goods* (wetenschap, schone lucht, zorg, onderwijs etc.).

⁶ René Grotenhuis, *Geloven dat het kan. Nieuwe perspectieven op ontwikkeling, macht en verandering*, Ten Have 2008

⁷ Het heeft overigens wel enige tijd geduurd alvorens de hoofdstroom binnen de christelijke traditie de universele verklaring volmondig onderkende als een uitwerking van de menselijk waardigheid. Het principe van menselijke waardigheid is o.a. nader verkend in de publicatie *Globalisation and Human Dignity. Sources and Challenges in Catholic Social Thought* onder redactie van Wim van de Donk, Richard Steenvoorde en Stefan Waanders

⁸ Deze communautaire benadering komt met name tot uiting in de katholieke sociale leer en ook in het werk van academici als Amitai Etzioni en Charles Taylor

⁹ Het subsidiariteitsbeginsel is geen beginsel dat besluitvorming door de overheid (lokaal, provinciaal, nationaal, internationaal) uitsluit.

- Verantwoordelijkheid, in de zin van zich kunnen en willen verantwoorden tegenover anderen, tegenover komende generaties en tegenover God¹⁰
- Verschillende vormen van rechtvaardigheid (distributieve en procedurele).
- Duurzaamheid (zorg voor de schepping).
- Participatie (deelname aan politieke besluitvorming en de deelname aan economische, sociale en culturele processen).
- *Sufficiency* (genoeg of voldoende om waardig te leven), een uitwerking van de waardigheid van de menselijke persoon en de *global commons*

Deze waarden en principes keren in allerlei samenstellingen en variaties terug in encyclieken, pastorale brieven, partijprogramma's en andere documenten. Soms bevestigen ze bestaande praktijken (legitimerend), soms richten ze zich op een bijstelling van de bestaande praktijken (reformistisch), soms bevatten ze radicale kritiek op bestaande praktijken (revolutionair) en soms hebben ze het karakter van een verplichtende geloofsuitspraak (belijdenis). De toonzetting is sterk afhankelijk van de context (waar en wanneer), de afzender, de ontstaansgeschiedenis en de adressant. Binnen de oecumenische traditie legt men ook de verbanden tussen de verschillende vraagstukken, zoals in het conciliair proces voor gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping

De genoemde waarden en principes zijn ook herkenbaar in de volgende documenten en activiteiten:

- De *World Alliance of Reformed Churches* (WARC) heeft zich in 2004 uitgesproken over het proces van economische globalisering. Zij deed dat in de vorm van een geloofsbelijdenis met betrekking tot het economisch onrecht en ecologische vernietiging. De *World Council of Churches* besprak in 2006 het document *Alternative Globalisation addressing People and Earth* (AGAPE). Beide organisaties geven een vervolg aan deze documenten in hun gezamenlijke programma *Poverty, Wealth and Economy*.¹¹
- De Belgische Bisschoppelijke commissie *Gaudium et spes* publiceerde eind 2005 een document met als titel *De economische, culturele en sociale gevolgen van globalisering. Een evangelisch-ethische benadering*. Dit document staat in de lange traditie van de mondiale katholieke sociale leer. Waar de WARC en de WCC in meer of mindere mate neigen tot een opstelling tegenover de (vermeende) machten achter globalisering, kiest de bisschoppelijke commissie voor een minder uitgesproken dualistische benadering.
- Binnen de Nederlandse context is het ook interessant om te wijzen op de conferentie '*Globalisering en Identiteit*' van 8 en 9 november 2001, waar de vakbeweging (CNV en FNV), humanistische organisaties en de Raad van Kerken zich gezamenlijk beraadden op het thema. Ook daar vond een weging plaats tussen economische, sociale en culturele waarden, inclusief de vraag naar de wenselijkheid en mogelijkheid om het proces van globalisering bij te sturen¹².

De ethicus Menno Kamminga¹³ heeft de sociale ethiek zoals deze in de oecumene gestalte heeft gekregen neergelegd in een visie op ontwikkeling. Deze visie – met name de morele principes - biedt ook een handreiking voor het stellen van randvoorwaarden aan het proces van economische globalisering:

¹⁰ Deze invulling van het begrip verantwoordelijkheid komt niet overeen met de veel gehoorde uitleg van verantwoordelijkheid nemen in de zin van 'je eigen broek ophouden'.

¹¹ De Protestantse Kerk in Nederland is lid van de WARC en de WCC. De stichting Oikos heeft in verscheidene publicaties en in samenwerking met anderen bekendheid gegeven aan het werk van deze kerkelijke organen. Zie o.a. Greetje Witte-Rang en Hielke Wolters (red.), *Uitsluitend participatie. Theologische overwegingen bij globalisering*, Utrecht 2005 en Louke van Wensveen e.a. *Praktijkboek Geloofwaardige globalisering*, Utrecht 2008

¹² De reader van deze conferentie bevat alleen de input en de agenda voor de conferentie.

¹³ Menno R. Kamminga, *Onderweg naar overvloed. Naar een oecumenische visie op ontwikkeling en ontwikkelingssamenwerking*. Oikos/Boekencentrum 2001

Ontwikkeling is een economisch, politiek, cultureel en spiritueel proces van bijsturing en herschepping van de (mondiale) kapitalistische economie, geleid door morele principes van brede participatie, egalitaire rechtvaardigheid en bezonnen duurzaamheid, opdat vooral de armen en ook toekomstige generaties in toenemende mate in staat gesteld worden zich eigengemaakte visies op het goede leven te realiseren – intranationaal, maar ook internationaal en mondiaal.

7. Werkgroepen: religieus-ethische perspectieven op globalisering

De vier werkgroepen zijn gekozen op basis van de prioriteiten van het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling en zijn participanten. Tegelijkertijd is het de bedoeling dat deze werkgroepen ook input leveren voor het volgende SER advies over globalisering dat zal gaan over:

- De ontwikkeling van de particuliere sector en goed bestuur in ontwikkelingslanden om de kansen die de wereldeconomie biedt te kunnen benutten.
- Het scheppen van voorwaarden om te bewerkstelligen dat de economische groei mede ten goede komt aan de armsten.

We hebben voor de 4 werkgroepen geprobeerd de betreffende thematiek te beschrijven. Hierbij wordt ook ingegaan op het SER advies, inclusief een kritiek vanuit de christelijk sociale traditie. Iedere beschrijving loopt uit op een aantal suggesties voor de reactie vanuit het KCRO. We zullen deze suggesties nog vertalen in één stelling of aanbeveling per werkgroep die tijdens de bijeenkomst zal worden uitgedeeld. De *output* van de werkgroepen bestaat uit een herziene versie van de stelling/aanbeveling (in te brengen in het plenaire deel) en een verslag op hoofdlijnen (in te leveren bij de organisatie).

De vier werkgroepen krijgen elk een moderator, een informant en een rapporteur.

- De moderator houdt het gesprek op het thema, mede aan de hand van een nog te formuleren stelling of aanbeveling.
  - Inbreng informant
  - Algemene ronde met gelegenheid tot voorstellen en reacties op de (onderstaande) teksten
  - Toespitsing van het gesprek op de stelling of aanbeveling
  - Conclusie in de vorm van een amendement op de stelling of aanbeveling, waarbij eventuele verschillen van mening zichtbaar blijven.
- De informant geeft ter aanvulling op de onderstaande teksten een praktijkvoorbeeld en/of argumenten ter ondersteuning van de tekst en/of de stelling/aanbeveling
- De rapporteur zorgt voor een adequate weergave van het gesprek op hoofdlijnen en voor de herziene versie van de stelling/aanbeveling (in te brengen in het plenaire deel)

7a. Globalisering en welvaartsverdeling

Het SER advies besteedt op verscheidene plaatsen aandacht aan de relatie tussen globalisering, welvaartsgroei en welvaartsverdeling¹⁴. Hoewel in dit advies het accent sterk ligt op de positie van Nederland in het verband van de EU, gaat het advies zeker niet voorbij aan de posities van ontwikkelingslanden.

Economische groei

De SER aanvaardt het theoretische principe dat internationale handel en economische specialisatie leidt tot economische groei. Uiteraard kan dit gepaard gaan met transactiekosten als gevolg van overgangsproblemen, maar per saldo is de welvaart gediend met internationale handel op basis van

¹⁴ Zie met name 2.4, 5 en 6.

comparatieve kostenvoordelen. Vanuit deze optiek toont de SER zich ook voorstander van een voortgaande integratie van ontwikkelingslanden in de wereldeconomie.

De kritiek vanuit de christelijk sociale traditie bevat op dit niveau verscheidene elementen:

- *De versmalling van de brede welvaartsdoelstelling tot de doelstelling van economische groei.*
- *De onrechtvaardige verdeling van de transactiekosten en van de te realiseren baten.*
- *De blinde vlek voor machtsverhoudingen en de daarmee verbonden uitsluitingsmechanismen*
- *Het vertrouwen in de heilzame werking van het marktmechanisme lijkt soms onbegrensd (verafgoding van markt en materiële welvaart).¹⁵*

Verdeling

De SER gaat niet voorbij aan het vraagstuk van de welvaartsverdeling. De algemene conclusie is dat de verschillen tussen de landen in de periode 1990 – 2003 zijn toegenomen. Deze conclusie is gebaseerd op een gelijke weging van alle landen, ongeacht de bevolkingsomvang. Indien de bevolkingsomvang wel meegeteld wordt, komt de conclusie anders te liggen. De relatief sterke economische groei van bevolkingsrijke landen als China en India, zou dan tot de conclusie leiden dat de verschillen tussen de landen juist kleiner zijn geworden. De SER ziet overigens geen directe relatie tussen de toenemende kloof tussen rijke en arme landen enerzijds en de liberalisatie van het handels- en dienstenverkeer. De armste ontwikkelingslanden – zo stelt de SER – verkeren juist in de marge van de wereldeconomie.

De SER buigt zich in dit advies ook al over de inkomensverdeling binnen landen. Ook deze zijn over de afgelopen periode toegenomen. Economische globalisering en het daarmee verbonden specialisatieproces spelen hier - naast de technologische ontwikkelingen - zeker een rol. Buitenlandse investeringen in ontwikkelingslanden bevorderen de inkomensgenererende werkgelegenheid van de hoogopgeleiden. Exportmogelijkheden bevorderen veelal juist de kansen van relatief laag opgeleide arbeid.

De verschillende documenten uit de brede christelijk sociale traditie veronderstellen in meer of mindere mate juist wel een causale relatie tussen economische globalisering en uitsluiting van de armste landen van welvaart. Ook tonen deze documenten een zekere argwaan tegenover de belofte van integratie in de wereldeconomie. Daarbij klinkt soms een zekere voorkeur voor regionalisering¹⁶ dan wel een beheerste globalisering¹⁷ door. Ten slotte komen deze documenten veelal voort uit concrete ervaringen van mensen die tussen de raderen dreigen te komen, waardoor de maatschappelijke ontwikkelingen willens en wetens bezien worden vanuit de positie van de armsten.

Het spreekt voor zich dat een situatie van uitsluiting van mensen van welvaart niet te tolereren is. Uitsluiting botst met alle principes van menselijke waardigheid, solidariteit, rechtvaardigheid en participatie. Economische globalisering (integratie van ontwikkelingslanden in de wereldeconomie) lost deze uitsluiting niet zondermeer op. Sterker, de indruk bestaat dat economische globalisering in de huidige vorm ook bijdraagt aan uitsluiting. De situatie rond de stijgende voedselprijzen eerder dit jaar, geeft een illustratie van dergelijke onbedoelde negatieve effecten op de verdeling van welvaart.

¹⁵ Johan Graafland besteedt in zijn boek *Het oog van de naald. Over de markt, geluk en solidariteit* (2007) aandacht aan de ethische grenzen van het marktmechanisme.

¹⁶ Deze positie is goed beschreven in het scenario van de zorgzame regio met een sterke voorkeur voor samenlevingen met gevoel voor gemeenschappen. Zie de Duurzaamheidsverkenning van het Milieu- en Natuurplanbureau.

¹⁷ Deze positie is beschreven in het scenario van de mondiale solidariteit, met zijn aandacht voor het internationale en nationale gemeenschappelijke welzijn. Zie de Duurzaamheidsverkenning van het Milieu- en Natuurplanbureau.

Suggesties voor inbreng vanuit het KCRO

1. Economische globalisering creëert economische welvaart. Het is o.i. uiterst legitiem om deze welvaarts groei voor een deel in te zetten om de transactiekosten in ontwikkelingslanden te dekken, bijvoorbeeld in de vorm van investeringen in sociale zekerheid, particuliere (informele) sector en onderwijs & zorg.
2. Goed bestuur in ontwikkelingslanden is mede afhankelijk van het sociale en culturele kapitaal in de betreffende samenlevingen, dus van de waarden die verbonden zijn met de sfeer van de 'oikos'.
3. De ontwikkeling van de particuliere sector kan en zal alleen ten goede komen aan de armsten, indien de aandacht zich primair richt op de zogenoemde informele sector en op de interacties tussen de informele en de formele sector.¹⁸
4. Om uitsluiting te voorkomen is het wenselijk om in te zetten op het versterken van de *countervailing powers* in ontwikkelingslanden: media, organisaties van kleine boeren en arbeiders¹⁹, bewegingen voor mensenrechten.

7b. Globalisering en duurzaamheid

Het SER advies besteedt relatief weinig aandacht aan de interactie tussen economische globalisering en duurzaamheid. In hoofdstuk 5 stelt de SER vrij expliciet dat duurzaamheid in zijn ogen drie dimensies heeft: economisch, sociaal en ecologisch. In de verdere uitwerking lijkt het accent te liggen op procedurele opmerkingen m.b.t. beleid, criteria voor markttoegang en de ketenverantwoordelijkheid van ondernemingen en consumenten. In het voorgaande hoofdstuk gaat het meer specifiek over het Europese klimaat- en energiebeleid, maar dan in de zin van een gegeven regionale randvoorwaarde bij het proces van economische globalisering. Een randvoorwaarde die ogenblikkelijk ter discussie komt op het moment dat deze geen mondiaal karakter krijgt.

Het begrip duurzaamheid krijgt binnen de christelijke traditie zowel een brede als een smalle invulling. Binnen de brede betekenis wordt het begrip duurzaamheid betrokken op de economie (profit), de samenleving (people) en de natuurlijke hulpbronnen & processen (planet). De toepassing van het begrip duurzaamheid kent dan enkele inherente dilemma's. Binnen de smalle betekenis gaat het uitsluitend om ecologische duurzaamheid. De eventuele dilemma's doen zich dan voor tussen ecologische duurzaamheid en bijvoorbeeld rechtvaardigheid, participatie en economische groei.

De belangrijkste kritiek op het SER advies is in dit verband dat het advies onvoldoende aandacht besteedt aan de impact van economische globalisering op de global commons (ecologische kapitaal) en het sociale en culturele kapitaal. Zeker wat betreft de klimaatverstoring is er meer aan de hand dan te compenseren of te nemen transactiekosten.

Het risico van klimaatverandering dient hoog op de globaliseringsagenda te staan²⁰. Vanuit de christelijke traditie gaat het om de voorkeur voor mensen die kwetsbaar zijn voor klimaatverandering, de zorg voor de *global commons* (klimaatsysteem, biodiversiteit), verantwoordelijkheid en duurzaamheid.

¹⁸ René Grotenhuis pleit in zijn boek sterk voor deze concentratie op de informele sector. Henri Gooren onderscheidde in zijn studie over micro-ondernemers in Guatemala in relatie tot familie en kerk directe (mentaliteit, gedragscode, giften etc) en indirecte (discipline, gedrag, werk- en leiderschapservaring, netwerken) invloeden van religie op ontwikkeling.

¹⁹ Zie o.a. de inzet van de *Tropical Commodity Coalition* (voormalige koffiecoalitie) m.b.t. de ketenverantwoordelijkheid van ondernemingen, waarbij ook ingezet wordt op de versterking van de mensen aan het begin van de keten.

²⁰ De Wereldraad van Kerken heeft al sinds de jaren tachtig van de 20ste eeuw een klimaatwerkgroep die als waarnemer deelneemt aan de bijeenkomsten van het klimaatverdrag (UNFCCC). Deze werkgroep vraagt consequent aandacht voor de waarden die in het geding zijn bij klimaatverandering en klimaatbeleid. ICCO Kerk in Actie kennen in het verlengde hiervan een programma *Fair Climate*

Suggesties voor inbreng vanuit het KCRO

1. Een appèl op ontwikkelingslanden om de emissies van broeikasgassen te begrenzen kan niet alleen gebaseerd zijn op economische principes²¹. Een appèl is pas geloofwaardig als de rijke landen betekenisvolle beperkingen doorvoeren. Dit is ook benoemd in het internationale klimaatverdrag (1992).
2. Rechtvaardigheid vereist steun aan ontwikkelingslanden bij adaptatie (capaciteitsopbouw m.b.t. het opvangen van de gevolgen van klimaatverandering) en mitigatie (transitie naar een emissie-arme economie)
3. De transitie naar een emissie-arme economie is niet alleen een technische en economische kwestie, noch in ontwikkelingslanden noch in rijke landen. Een succesvolle transitie veronderstelt ook minder materiële percepties van welvaart, het goede leven of kwaliteit van leven.
4. Het is in dit verband ook interessant en relevant om kennis te nemen van levensbeschouwelijk en religieus geïnspireerde visies op het goede leven en om zich te realiseren hoe ambivalent andere culturen reageren op de westerse (materialistische) percepties van het goede leven (verleidelijk en verwerpelijk).

7c. Globalisering en arbeidsverdeling

Het SER advies geeft een adequate beschrijving van het proces van arbeidsverdeling, zoals dit zich onder invloed van het proces van economische globalisering voltrekt. Iets gechargeerd samengevat specialiseren de rijke landen zich op kennisintensieve processen & producten en leggen de ontwikkelingslanden zich toe op grondstoffen en arbeidsintensieve processen & producten. Cordaid gaf zelfs de volgende karakterisering van deze arbeidsverdeling: 'wij' de kennisverzamelaars en kennismakelaars, 'zij' de uitvoerders en producenten. Het advies onderkent overigens volmondig dat een deel van de arbeidsintensieve dienstverlening bijna per definitie gebonden is aan de locatie van de consumenten. Van verplaatsing naar ontwikkelingslanden zal geen sprake zijn. Wel kan geconstateerd worden dat een deel van deze dienstverlening uitgevoerd wordt door migranten uit ontwikkelingslanden. Het advies onderkent tevens dat naarmate het opleidingsniveau in ontwikkelingslanden toeneemt, zich daar ook kennisintensieve ondernemingen zullen vestigen. Het beeld dat voortkomt uit de gechargeerde samenvatting wordt echter wel bevestigd door de aandacht die gegeven wordt aan de zogenoemde Lissabon strategie van de Europese Unie. Het doel van deze strategie is de modernisering van de EU tot een dynamische kenniseconomie.

Vanuit de christelijk-sociale traditie kan een dergelijke arbeidsverdeling niet de norm zijn voor het beleid. Het respect voor de waardigheid van ieder mens impliceert ook een visie op zinvolle arbeid, aansluitend bij de persoonlijke combinaties van capaciteiten. De arbeidsverdeling kan vanuit dit perspectief niet geheel en al overgelaten worden aan het marktmechanisme. Sturing vanuit niet-economische overwegingen is legitiem. Mensen mogen niet gereduceerd worden tot een schakel in een anoniem economisch proces²². Het christelijk-sociaal denken baseert zich in dit verband op o.a. de menselijke waardigheid, subsidiariteit en rechtvaardigheid.

Suggesties voor inbreng vanuit het KCRO

1. Ontwikkelingslanden behouden het recht om op onderdelen een voorbehoud te maken m.b.t. de integratie in de wereldeconomie. In dit verband kan o.a. gedacht worden aan de bescherming van de eigen voedsellandbouw. Ook zou hieronder de bescherming van startende ondernemingen geplaatst kunnen worden.

²¹ De kosten per eenheid te beperken emissies liggen in ontwikkelingslanden doorgaans lager dan in de westerse landen.

²² Paus Johannes Paulus II sprak in dit verband over de zonde van het economisme.

2. De kwestie van de menselijke waardigheid en ontplooiing in relatie tot de arbeidsverdeling wereldwijd en de arbeidsverdeling binnen Europa/Nederland
3. De Europese Unie herwaardeert de arbeid die buiten de zogenaamde 'dynamische kenniseconomie' valt. Het is ook zaak om te investeren in jongeren (65%) die op het VMBO zitten en die niet de koplopers in de kenniseconomie zullen zijn.

7d. Globalisering en visies op welvaart

Het SER advies hanteert expliciet de visie van brede welvaart. Impliciet lijkt de SER echter uit te gaan van een smallere visie naar westers model, met alle nadruk op wetenschap & technologie, liberalisme & individualisme, democratie & mensenrechten en materiële welvaart.

Ontwikkelingssamenwerking vindt binnen dit kader plaats volgens het economisch paradigma.²³

Religieus geïnspireerde visies op welvaart en welzijn verwerpen deze waarden zelden of nooit integraal. Wel zullen ook (andere) immateriële waarden benadrukt worden. Sociale, culturele en spirituele waarden krijgen een plaats binnen meer omvattende concepten als integrale, authentieke ontwikkeling naar het goede leven. Daarbij doen zich ook varianten voor die op gespannen voet staan met westerse waarden als gelijkberechtiging van man en vrouw en van homo's en hetero's, individuele vrijheid etc. Wat dat betreft is het risico van botsende beschavingen niet ondenkbaar.

De moderne westerse beschaving is enerzijds ondenkbaar zonder de inbreng van de christelijke traditie; anderzijds werd en wordt die moderne westerse beschaving permanent bekritiseerd vanuit allerlei christelijke stromingen.²⁴

De kritiek is niet dat de SER een westerse visie op het goede leven hanteert. Het punt is dat stilzwijgend verondersteld wordt dat deze visie de enige visie met toekomst is. De openheid ontbreekt om het bestaan van andere visies te onderkennen. Juist door deze impliciete visie ontstaat de indruk dat ontwikkeling een lineair proces is waarbij het moderne westen een voorsprong heeft op andere regio's.

Suggesties voor inbreng vanuit het KCRO

1. Ontwikkeling heeft van doen met de vrijheid en de capaciteit om de zich eigen gemaakte visies op het goede leven te realiseren²⁵. Hiermee zijn pluraliteit²⁶, tegenstellingen en soms ook strijd bijna impliciet aan ontwikkeling.
2. Het onderkennen van deze pluraliteit, inclusief de religieuze en etnische aspecten van deze pluraliteit, is een voorwaarde voor internationale samenwerking.
3. De wijze waarop ontwikkelingslanden in kunnen spelen op economische globalisering is nauw verbonden met de visies die leven binnen de oikos in deze landen.

²³ Zie René Grotenhuis, *Geloven dat het kan. Nieuwe perspectieven op ontwikkeling, macht en verandering*, Ten Have 2008

²⁴ Zie de punten in de paragraaf over de christelijke sociale ethiek, zoals geformuleerd door de paus, kerkelijke vergaderingen, oecumenische bewegingen en individuele christenen.

²⁵ Vrij naar Amartya Sen, *Vrijheid is vooruitgang*, 2000.

²⁶ Jonathan Sacks, *Leven met verschil. Menswaardige verscheidenheid in een tijd van botsende culturen*, 2005.